

I.

Prolog

„Co má podle tebe na mysli Madumo, když říká, že je prokletý?“ zeptal jsem se, když jsem se vrátil ke stolu s MaMfetovým čajem. „Věříš, že se skutečně něco děje s jeho předky? Nebo snad byl očarován?“

„Ty nevěříš na čarodějnice?“ zeptala se s potlačovaným smíchem.

Adam Ashforth, *Madumo*, 2000

Na začátku našeho vyprávění se budeme zabývat nedávnou událostí, která se jeví historikům jako neobvyklá i důvěrně známá zároveň. Posledního červencového týdne roku 1990 otrásla jednou jihoafrickou vesnicí zpráva o několika úmrtích. Šest mladých mužů zahynulo při autonehodách, jeden starší muž spáchal sebevraždu a bodnými ranami posetá mrtvola jedné ženy byla nalezena blízko svého bydliště. Když pohřbívali zemřelé, učinil jeden z vůdců Mládežnické ligy Afrického národního kongresu (*African National Congress /ANC/ Youth League*) následující prohlášení megafonem:

„Pokud každý týden zemře pět lidí, zemře jich v průběhu měsíce více než dvacet. Jestliže to bude takto pokračovat, zemřeme všichni. Příště může být řada na vás. Kněží se mají modlit, aby to umírání zastavili. Jsou-li ale tato úmrtí dílem lidských rukou, mají se kněží modlit, aby toho čarodějnice nechaly... Čarodějnice se domnívají, že jsou v bezpečí, protože jsem řekl svým druhům, aby je přestali upalovat.“

Někteří truchlící křičeli: „Pryč s čarodějnicemi!“ V prosinci bylo za největšího honu na čarodějnice obžalováno 34 osob. Největší horlivost při něm sice projevovali členové Mládežnické ligy, ale odehrávalo se to s pomocí dospělých. Funkcionáři ANC se pokoušeli zastavit paniku, která zachvátila Green Valley (Zelené údolí). Výkonný výbor (*Executive Counsel*) ANC, který byl znepokojen rostoucím počtem případů honů na čarodějnice v průběhu předchozího desetiletí, přísně zakázal svým členům (poté co byl v únoru 1990 zrušen zákaz činnosti ANC), aby zasahovali proti čarodějnicím, protože jejich upalování „je odvádělo od boje se skutečným nepřítelem“. Domnělé oběti čarování ale nadále hledaly oporu u místních funkcionářů ANC, aby mohly být čarodějnice potrestány.¹

Zabíjení čarodějnic, které předcházelo konci apartheidu, se nezastavilo ani po prvních svobodných volbách, které se konaly v roce 1994 a jež vynesly do prezidentského úřadu Nelsona Mandelu (1918–2013, prezidentem 1994–1998). Oficiální „Zpráva komise pro vyšetření čarodějnického násilí a rituálních vražd v Severní provincii Jižní Afriky“ (*Report of the Commission of Inquiry into Witchcraft Violence and Ritual Murders in the Northern Province of South Africa*), které předsedal sociální antropolog na univerzitě ve Vendě Victor Ralushai, obsahovala analýzu 389 případů zabíjení čarodějnic, k nimž došlo mezi lety 1985 a 1989, a dospěla k závěru, že je nutno přiznat existenci čarodějnictví.² U mnohých civilizací je rozšířena představa, že někteří jednotlivci jsou schopni škodit prostřednictvím tajných mystických úkonů nehlédě na obvyklé rozdíly, co se týče pravdivosti a pravděpodobnosti vlastností a atributů, které se jim připisují. Víra v existenci čarodějnictví je mnohdy napadána ze strany dominantní ideologie, náboženství nebo – v současné době – západního racionalismu. Čarodějnictví je však schopno podat vysvětlení nahodilých událostí, které se vymykají racionálnímu výkladu, interpretaci z hlediska náboženství nebo z pozice politické ideologie, protože spojuje lidskou činnost s působením nadpřirozených sil. Základní lidské pocity jako závist a žárlivost, narušené osobní vztahy nebo sociální napětí, to vše lze spojovat se specific-

I. Prolog

kými ranami osudu. Základní hypotéza o podstatě čarodějnictví zní, že kořeny neštěstí postihujících lidí jsou sociální. V rámci tradičních společností bývá čarodějnictví často *synonymem zla*, projevujícího se jako převrácení základních norem morálky. Je to po výtce antisociální zločin, konečná forma lidské zkaženosti a zlých úmyslů neboli „kvintesence nemorálnosti“³. Protože jeho podstatou je odlišnost, připisují se představám o čarodějnictví podobné atributy: deviantní sociální a sexuální chování, nahota a nedostatek studu, chtivost a nezdrženlivost, divné nebo šeredné rysy, spřízněnost s tmou, s nočními zvířaty, s nečistými bytostmi nebo předměty, kontakt s duchy a démony a tajná noční shromáždění spojená s hroznými zločiny, jako je rituální zabíjení novorozenat nebo kanibalismus. Víra v existenci čarodějnic má, jak na to poukázal Norman Cohn (1915–2007), mnoho společného s konspiračními teoriemi.⁴

Za „základní měřítko studia čarodějnictví z hlediska antropologie“ se pokládá vymezení, k němuž dospěl Edward Evan Evans-Pritchard (1902–1973), podle něhož „odvolávání se na čarodějnictví nabízí vysvětlení nešťastných událostí“.⁵ Víra v čarodějnice se ale neomezuje na tyto funkcionálně vysvětlitelné rysy. Setkáváme se tu s fascinujícím přídavkem fantastických prvků, pohádkových atributů, jejichž přítomnost nelze objasnit poukazem na pouhý funkcionalismus, jako například se schopností létat vzduchem (magický let), přeměňovat se ve věci nebo zvířata (metamorfóza), vstupovat do domů zavřenými dveřmi, stávat se neviditelným nebo být současně na dvou místech (bilokace), umět věštit a předpovídat budoucnost a odhalovat jiná tajemství, se schopností mluvit se zvířaty (pán zvířat) a předpokládanou schopností ovlivňovat procesy v přírodě. Díky svým nadpřirozeným schopnostem se čarodějnice podobají šamanům, kterými v některých kulturách skutečně jsou. Jindy zas připomínají šamany, kteří začali páchat zlo. V křesťanské perspektivě se zase podobají světcům, kteří byli nadáni schopností škodit svým nepřítelům.⁶ Nicméně se zdá, že fantastické představy o čarodějnictví nejsou jen pevně spojeny se sociálním nebo kulturním utvářením společnosti, ale že tu jde o individuální a kolektivní obavy

a naděje ukotvené v lidském podvědomí. Ve freudovském smyslu představují – podobně jako noční můry – kulturní *Id (To)*, které je protikladem kulturním superegům (*nadjá*) náboženství a racionalismu.⁷

V této knize nahlížíme primárně na čarodějnice jako na předmět zájmu historie a antropologie. Akademické dizertace pojednávající o čarodějnictví ale byly napsány také v oborech práva, teologie, psychologie, sociologie, medicíny, filologie a folkloristiky a setkáváme se s nimi rovněž v disciplínách zabývajících se starými civilizacemi. Zatímco lepšímu chápání této problematiky napomohl interdisciplinární přístup, ztrácí svou přesvědčivost, přestože jsou stále dominantní, dřívější interpretace příčin honů na čarodějnice, ať již u jejich zrodu stála křesťanská démonologie, římské vyšetřovací procedury, legální používání tortury, misogynií fantasmagorie kleriků nebo fiskální zájmy státních autorit.⁸ Nové světlo na tyto události vrhá překvapující zjištění, že v raně novověké Evropě byly čarodějnice zpočátku pronásledovány, protože se toho dožadovalo obyvatelstvo, a často k tomu docházelo proti vůli úřadů. Přestože tu klademe důraz na to, že pronásledování nastávalo z vůle lidu, není naším úmyslem ospravedlňovat církev a soudy nebo stát, které se na něm podílely; jde tu o to, že tyto nové skutečnosti vedou k změněné interpretaci a dodávají nám odvalu ke srovnáním. Je až překvapující, jak mnoho společného mají historická evropská a současná mimoevropská víra v existenci čarodějnictví a pronásledování čarodějnic. Také v Evropě se setkáváme se všemi dvojznačnostmi čarodějnictví. S bílou (prospěšnou) a černou (škodlivou) magií, s čarodějnicemi a šamany, s místní terminologií čarodějnictví, rozdílnými sociálními systémy, problémy přenosu, nuancemi chápání kontextu a všudypřítomným diskurzem mezi znalostmi a mocí, morálkou a nadvládou, nedostatkem a neštěstím; to vše jsou témata dobře známá historikům.⁹ Mučení a zabíjení čarodějnic představuje jev, který je dobře znám a rozšířen uvnitř mnohých civilizací. Tuto skutečnost si stále více uvědomují antropologové.¹⁰ Brzy dojde k tomu, že bude uznáno, že čarodějnice a hony na ně jsou fenoménem, který se týká celého lidstva a představují – stejně jako magie a náboženství – *univerzální jev*.

I. Prolog

Vycházíme-li z tohoto základního tvrzení, nemůžeme dnes akceptovat žádnou úzkou definici čarodějnictví. Křesťanská definice čarodějnictví, která spočívá v představě smlouvy uzavřené s ďáblem, je stejně omezeného dosahu jako názor Evans-Pritchardův, který klade důraz na čarodějnictví definované jako dědičná tělesná vlastnost.¹¹ Budeme proto nuceni rozšířit úhel našeho pohledu. Bude zapotřebí setřít některá dosud zřetelně vymezená rozhraní, jako například hraniční čáru mezi evropským a neevropským, mezi „anglickým“ a „kontinentálním“ nebo mezi středověkým a raně novověkým čarodějnictvím a pronásledováním čarodějnic ve středověku a raném novověku. Nikdy se totiž nedospělo k všeobecně přijímané definici čarodějnictví. V rámci jednotlivých společností se názory na čarodějnictví a kouzelnictví zpravidla projevují v různých podobách. Claude Lévi-Strauss (1908–2009) to prokázal na základě odlišných interpretací magického letu mezi brazilskými indiány z kmene Nambikwara¹². V jižní Africe nebo v Papui-Nové Guineji se drží někteří lidé pevně víry v nebezpečnost čarodějnictví, zatímco jejich sousedé si myslí, že se nejedná o nic závažného. Dokonce i tam, kde všichni sdílejí stejný základní názor, mohou být vyvozovány zcela rozdílné závěry. Ve 40. letech 20. století žily některé mayské vesnice ve Střední Americe ve stálém strachu a vedly neutuchající debaty o čarodějnictví, zatímco jiné obce byly jen téhož názoru na čarodějnictví, a v praxi se o ně nestaraly.¹³ Autoři nedávno publikovaných výzkumů zdůrazňují různorodost víry v čarodějnice v souvislosti s tím, zda se jedná o záležitosti, jako jsou příbuzenství, věkové skupiny nebo pohlaví.¹⁴ Protože pojem čarodějnictví postihuje přesněji než ostatní termíny skutečnost splývání lidské činnosti a zla, zdá se nám zbytečné napomáhat pojmovému zmatku zaváděním nových umělých pojmů, jako je „kouzelnictví“ („*wizardry*“¹⁵). V této knize používáme jako druhový termín *čarodějnictví* (*witchcraft*), kterým označujeme všechny druhy škodlivé magie, a *kouzelnictví* (*sorcery*) tak, jak je vnímali současníci.

V Evropě prošlo tradiční pojetí čarodějnictví drastickými změnami, když bylo *kouzelnictví* (*sorcery*) konfrontováno s celou řadou přesně vymezených definic tohoto jevu. Každá z těchto interpretací souvisí se

specifickým intelektuálním prostředím a její myšlenková východiska nás překvapují i po tolika staletích: křesťanská démonologie nedělala rozdíl mezi černou a bílou magií. Na základě myšlenek církevního otce svatého Augustina (354–430), který byl biskupem v severoafrickém Hipponu, se soudilo, že jakýkoli druh magie, a dokonce i pověřené zvyklosti, jako je nošení amuletů nebo pozorování drah hvězd za účelem sestavování horoskopů, spočívá ve smlouvě mezi lidskou bytostí a démonem – ďáblem –, a to buď explicitně, nebo implicitně, protože čaroděj očekával nějaký výsledek buď v důsledku vykonávání jistého ceremoniálního úkonu, nebo vlivem předmětu, který sám o sobě nemohl působit. Kvůli obavám z kouzelnictví panujícím v římské době a vlivem inspirace monoteismem byly veškeré formy magie pokládány za čarodějnictví. Mágové a čarodějnice byli považováni za spojence ďábla, náleželi k *civitas diaboli* (obci ďábelské). Měli být zabíjeni, protože se provinili proti právu, ať biblickému (Exodus 22:18), nebo římskému¹⁶. Z hlediska teologů raného a vrcholného středověku, jako byl biskup Burchard z Wormsu (965–1025), autor vlivného penitenciáře, jehož formulace se staly součástí kanonického práva, byly čarodějnice individua, která věřila, že jsou nadána ve skutečnosti neexistujícími schopnostmi. V této misijní periodě byli ďáblové ztotožňováni s pohanskými bohy, kteří nebyli příliš mocní ve srovnání s Ježíšem Kristem, a čarodějnice byly pokládány pouze za osoby oklamané iluzemi vyvolávanými ďáblem. Neměly být zabíjeny, ale napravovány a vychovávány.¹⁷

Tento náhled na čarodějnictví se změnil v souvislosti s růstem heretických hnutí. Někteří pozdně středověcí teologové, jako byl autor spisu *Malleus maleficarum* (*Kladivo na čarodějnice*), dominikánský inkvizitor Heinrich Kramer/Institoris (1430–1505), si představovali, že čarodějnice jsou součástí velkého spiknutí, které je namířeno proti křesťanskému společenství a které připustil Bůh, aby způsobilo nesmírné tělesné a duševní utrpení. Síla čarodějnic byla reálná, i když jim v jejich činnosti napomáhal s dopuštěním božím ďábel. Čarodějnice měly být proto podle božského a světského práva vyhlazeny a vybity za využití jakých-

I. Prolog

koli prostředků, protože zločiny mimořádné povahy vyžadují výjimečná opatření.¹⁸ Odpůrci honů na čarodějnice odsuzovali krutosti, které byly důsledkem tohoto postoje, a srovnávali je s pronásledováním křesťanů ve starém Římě. Na nenáboženském základě se ale postavil proti pronásledování čarodějnic teprve dvorní lékař vévodů julišsko-klevských Johann Weyer (1515–1588). Tento autor nejvlivnější raně novověké knihy odsuzující pronásledování čarodějnictví pokládal takzvané čarodějnice za ženy trpící melancholií, k nimž se má přistupovat shovívavě, s láskou a jimž se má dostat lékařské péče k vyléčení jejich duševní choroby. Tyto čarodějnice nebyly silné, ale slabé, nebyly zlé, ale nemocné, a nezasluhovaly si trest, ale lásku. Za žádných okolností nemohlo být schvalováno jejich zabíjení, na které se mělo naopak nahlížet jako na „masakrování nevinných“¹⁹.

Evropské odmítání čarodějnictví má pevné kořeny v tomto předkateziánském odporu proti krutosti, který převzali představitelé evropského spiritualismu, racionalismu a osvícenství. Protože nevěřili v existenci čarodějnictví, představovalo v jejich očích zabíjení čarodějnic do nebe volající nespravedlnost, které se dopouštěly vrchnosti a vládní moc, „justiční vraždu“ (*Justizmord*), jak to nazval v souvislosti s poslední legální popravou čarodějnice v Evropě osvícenský historik August Ludwig Schlözer (1735–1809)²⁰. Ale jen o několik desetiletí později, v době, kdy popravy čarodějnic již náležely minulosti, se objevila zcela nová, romantismem inspirovaná postracionalistická inspirace. Čarodějnicím se nyní dostalo nové interpretace jako personifikací lidové kultury, ba dokonce lidového odporu, přičemž byla zdůrazňována úloha žen. Kmotr filologie a folkloristiky Jacob Grimm (1785–1863) podal novou definici čarodějnic jako *moudrých žen*, nositelek staré moudrosti, které nespravedlivě pronásledovala křesťanská církev ve snaze zničit evropské národní kultury.²¹ V období romantismu bylo pak vytvořeno romantické paradigma, jehož obměny vyvrcholily ve fantastických představách francouzského historika Julese Micheleta (1798–1874), který v čarodějnicích zase spatřoval heroické postavy lidového lékařství, oběti feudálního útisku a předchůdkyně Francouzské revoluce.²²

Dominantní ideologií učenců byl v období industrializace nadále racionalismus. Většina historiků hlásala racionální přístup k čarodějnictví, který je označován jako Soldanovo paradigma.²³ Tento název odkazuje na Wilhelma Gottlieba Soldana (1803–1869), luteránského profesora historie a člena hesenského parlamentu, který publikoval první moderní dějiny čarodějnických procesů, v nichž se důsledně opíral v ran-kovském stylu o pramenný materiál.²⁴ Nejvlivnější protagonista racionální interpretace čarodějnictví Joseph Hansen (1862–1943) je pokládal za *neexistující zločin*.²⁵ Tato jeho interpretace ovlivňovala historické bádání až dodnes. Nicméně každému, kdo četl soudní zápisy, muselo být zřejmé, že některé obviněné skutečně experimentovaly s magií, působily jako léčitelky, prožívaly víze a extatické stavy, nebo se dokonce odvažovaly vzývat démony. Tím se velmi podobaly svým vzdělaným mužským současníkům nebo čarodějnicím oddávajícím se takovým praktikám v mimoevropských zemích.

Evropský přístup k čarodějnictví za poslední dva tisíce let byl označován podle Erika J. Hobsbawma a Terence O. Rangera jako „objevení tradice“.²⁶ Sv. Augustin, Burkhard Kramer/Institoris, Weyer, Grimm a Michelet byli zakladateli různých tradic. Poslední dva byli například zastánci pojetí, že se jednalo o feministické a novopohanské čarodějnictví, a dokonce o nové náboženství (viz kapitola 7). Historiografie čarodějnictví se dlouho před nástupem dekonstruktivismu či post-moderní teorie zabývala uměle vytvořenými skutečnostmi. Díky rostoucí závažnosti sociální teorie prošla interpretace čarodějnictví kolem roku 1900 obdobím náhlého zájmu o abstrakci. Nejlepším dokladem tohoto chápání jsou práce některých současníků Hansenových, jehož interpretace ovlivňuje badatele dodnes. Od doby Sigmunda Freuda (1856–1939) nazírá psychologie na skrytou, do podvědomí vytlačenou touhu po všemocnosti a po uvolnění potlačené agresivity jako na hybnou sílu fantastických představ o čarování. Čarodějnice se pak podle Freuda stávají předmětem projekce úzkostí a agrese.²⁷ Funkcionalistická sociologie Emila Durkheima (1858–1917), a zejména jeho myšlenka, že společnosti určují své normy tím, že se vymezují proti

I. Prolog

odchylkám, byla základem doktríny sociální antropologie, která hlásala, že čarodějnictví musí být pokládáno za prostředek tohoto vytváření norem, a tudíž identity.²⁸ Historická sociologie Maxe Webera (1864–1920) spojila proces racionalizace, kterým prošla Evropa, s komplexními změnami duchovních a ekonomických struktur, jež vedou k *odkouzlení světa*.²⁹ Počínaje Bronislavem Malinowským (1884–1942) interpretovali antropologové strach z čarodějnic a jim nepřátelská hnutí jako symptomy krize ve společnosti.³⁰ Evropský racionalismus zpravidla pokládal magii za výplod imaginace, za důsledek nedostatečné technologické úrovně a neznalosti přírodních zákonů, kterou se vyznačují primitivní společnosti.³¹

Ukázalo se, že rozšířená domněnka, že víra v čarodějnictví je charakteristickým rysem primitivních, nevzdělaných lidí, jako byli středověcí rolníci nebo příslušníci kmenových společenství³², není oprávněná. V některých městských centrech západní civilizace se disidenti pocházející z ezoterických a feministických prostředí sami označili za čarodějníky a čarodějnice, za „nové čarodějnice“. Tato novopohanská hnutí jsou ale dvojznačného rázu: dokonce i v západní Evropě a Severní Americe nadále přezívají tradiční obavy z čarodějnictví a stále se vyskytují jednotlivci, kteří jsou podezíráni, že za určitých okolností čarují (viz kapitola 6). Předpoklad primitivismu též nelze uplatňovat v případě raně novověké Evropy, v níž mnoho vzdělaných lidí pevně věřilo v existenci čarodějnic a dožadovalo se jejich pronásledování. K nim náleželi například slavný francouzský právník a národohospodář Jean Bodin (1530–1596) nebo skotský král Jakub VI. (1566–1625, králem 1567–1625), který se stal jako Jakub I. i králem anglickým (1603–1625). Ani Bodin, ani král Jakub nebyli primitivy, nepocházeli z kmenového prostředí a nelze o nich hovořit jako o nevzdělancích. Totéž měřítko lze použít pro dnešní africké intelektuály a politiky. Jedná se tu také o zjevný paradox, protože z hlediska lidí věřících na čarodějnictví jsou nebezpečí, která údajně způsobují, skutečně reálná, neboť hrůzné úzkosti mohou vyvolávat psychosomatické reakce, a tak opravdu škodit.³³ Takový závěr skutečně ztěžuje popírání existence čarodějnictví, neboť

odmítá tvrzení, že se jedná o nepodstatnou záležitost. Jedním z posledních zjištění antropologů je skutečnost, že *čarodějnictví představuje i moderní jev*, jehož přítomnost nemůže být nadále pokládána za příznak „primitivních kultur“ nebo za fenomén dávné minulosti, ale za jev, který je charakteristický pro komplexní společnosti na počátku 21. století.³⁴ Lze říci, že většina obyvatel světa dnes věří v existenci čarodějnictví (viz kapitola 2). To znamená, že čarodějnictví je palčivým problémem *naší doby*.

Současná protičarodějnická hnutí interpretují tradiční čarodějnictví jako působení zla. Velký význam, který je připisován víře v čarodějnice, může být důsledkem nedostatečných alternativních možností, jak vysvětlit příčiny neštěstí, která nás postihují – příčiny, které lidé jinak nacházeli v kosmických silách, bozích, nadpřirozených bytostech, duších předků nebo i v oblastech vymykajících se působení mystických sil – a také toho, že si nedovedli představit zásahy nahodilosti.³⁵ Pokud se nenabízí jiný výklad, může čarodějnictví posloužit jako reziduální kategorie o značné vypovídací hodnotě. Jde tu o neřešitelnou a stále aktuální otázku po důvodech subjektivně nezaslouženého utrpení a strádání, nepřízně osudu, utrpených škod, ztráty majetku, nemoci a smrti. Jedná se o nadčasový problém, stejně jako tomu je s otázkou *teodicey* (proč Bůh dopouští, nebo dokonce působí zlo?), právě tak nadčasový jako boj lidstva s životní nejistotou, s přírodními zákony a s nemožností je překonat. Podobně jako náboženství představuje myšlenkový vzorec čarodějnictví univerzální existující rámec úvah o *condicio humana* (lidském bytí). Je dokonce možné vyslovit předpoklad, že podstatou náboženství je strach z čarodějnictví. Víra v čarodějnictví, šamanismus a náboženství mají každopádně mnoho společného. Nebyla to náhoda, že současníci pokládali Ježíše za mága.³⁶

„Racionální předpoklad“, který vyslovil bavorský historik Sigmund Riezler (1843–1927) na konci 19. století,³⁷ podle něhož se v Evropě nikdy nezopakují krutosti, jako bylo pronásledování čarodějnic, byl vyvrácen událostmi první a druhé světové války, válečnými zločiny a holokaustem. V době této krize evropského racionalismu se začala antropo-

I. Prolog

logie, která tehdy nabyla postavení nové akademické disciplíny, zabývat studiem čarodějnictví. Sociálně-vědný přístup v průběhu 20. století dominoval v akademickém pojetí čarodějnictví. Vedoucími představiteli tohoto směru bádání byl Malinowski a Evans-Pritchard, na ně navazovali další vědci, jako například Lucy Mairová (1901–1986) nebo Mary Douglasová (1921–2007), které dokonce nalezly ohlas u širší veřejnosti. V poslední době působící antropologové, jmenujme tu Niehause nebo Geschiereho, projevují větší smysl pro *historičnost*, s níž nenahlízejí jen na obyčeje a mentality, nýbrž rozšiřují záběr svého zkoumání i na instituce. V návaznosti na rostoucí význam afrických států a na integraci místních ekonomik do světového trhu přihlížejí antropologové větší měrou k publikacím historiků a začínají srovnávat africký a evropský vývoj.³⁸ Důslednější sledování prací historiků čarodějnictví na mezinárodní úrovni, které zahájil Erik Midelfort v roce 1968,³⁹ dalo rozhodující popud k dalšímu bádání. Za posledních deset let bylo prozkoumáno mnohem více než v kterékoli předcházející dekádě. Často se tak dělo v rámci workshopů, které se konaly například v Rakousku, Belgii, Dánsku, Německu, Maďarsku, Lucembursku, Nizozemí, Norsku, Skotsku a Švýcarsku. Naše vidění problematiky čarodějnictví změnily příspěvky mladší generace – a ve větší míře než kdy jindy badatelů ženského pohlaví. Dnes roste počet studií vycházejících z interdisciplinárních, srovnávacích a experimentálních přístupů. Je obtížné rozhodnout, zda tu již dochází k *posunu paradigmatu*, zda se tu projevuje zcela nový směr historického bádání. Za posledních deset let též velmi vzrostl počet publikací v oblasti antropologie, zatímco někteří badatelé vystupují s názorem, že již byla nalezena nová interpretace díky výkladu čarodějnictví jako „jazyku“ utlačovaných.⁴⁰ My sami uvidíme, kam nás tento směr bádání zavede. Tyto zvraty zájmu badatelů se v rámci různých disciplín zřejmě projevují tak, že se jednotlivým jevům dává v každé z nich jiný význam.

Tato kniha představuje pokus o interpretaci daného tématu *jako antropologického fenoménu*, který má historickou dimenzi. Rád bych posílil povědomí o skutečnosti, že čarodějnictví a hony na čarodějnice